

УДК 347.19

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.44>

ПРАВОВА ПРИРОДА СТАРТАПУ ЯК УЧАСНИКА ІТ-ВІДНОСИН

Маковій В.П.,
*кандидат юридичних наук, професор,
завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-6847-2309
e-mail: makoviy09@i.ua*

Маковій В.П. Правова природа стартапу як учасника ІТ-відносин.

Статтю присвячено вивченню правової природи стартапу як учасника ІТ-відносин з огляду на наявні наукові підходи, економічну сутність цього поняття та положення чинного законодавства.

Здійснено аналіз сутності стартапу як проекту реалізації ідеї, що спрямована на використання і комерціалізацію результатів наукових досліджень та розробок у відповідній сфері людського буття.

Встановлено, що стартап є однією з форм інноваційної діяльності, для якої вирізняються риси оперативного виробничого циклу та максимальної ефективності (співвідношення витрат до отриманої вигоди, висока вірогідність досягнення інноваційного результату у порівнянні з іншими формами такої діяльності). У порівнянні з іншими формами інноваційної діяльності комплексне поєднання засобів досягнення поставленої цілі та ймовірності формування визначальних рис стартапу (оперативність, обмеженість ресурсами, новизна, інноваційність) є найбільш ефективним.

Для стартапу досить ефективною є процедура інвестування, яка забезпечує його розвиток у геометричній прогресії за рахунок різних джерел, не пов'язаних із автором проекту і учасниками відповідної юридичної особи, яка є формою його реалізації.

Договір є визначальною формою реалізації змісту правосуб'єктності стартапу, що відповідним чином диференціюється у можливих напрямках його діяльності.

Стартап, як суб'єкт господарської діяльності відповідного виду, цілком ототожнюється з правосуб'єктністю фізичної особи-підприємця, приватного підприємства, товариства з обмеженою відповідальністю або, навіть, структурним підрозділом певного господарюючого суб'єкта.

Доведено, що організаційно-правова форма стартапу в переважній частині реалізується посередництвом одного з різновидів підприємницьких товариств, де пріоритет надається таким, які обмежують вклади учасників. Водночас, у випадку, коли проект стартапу реалізується в рамках структурного підрозділу юридичної особи, то остання може і не відноситись до підприємницьких товариств.

Ключові слова: стартап, інноваційна діяльність, інвестиційна діяльність, інтелектуальна власність, авторське право, юридичні форми реєстрації стартапів, договірні відносини.

Makovii V.P. Legal nature of a startup as a participant in IT relations.

The article examines the legal nature of a startup as a participant in IT relations, taking into account the existing scientific approaches, the economic essence of this concept and the provisions of current legislation.

The author analyzes the essence of a startup as an idea implementation project aimed at using and commercializing the results of scientific research and development in the relevant area of human existence.

It is established that a startup is one of the forms of innovation activity, which is characterized by the features of an operational production cycle and maximum efficiency (the ratio of costs to benefits received, a high probability of achieving an innovative result compared to other forms of such activity). Compared to other forms of innovation activity, a comprehensive combination of means of achieving

the goal and the probability of forming the defining features of a startup (efficiency, limited resources, novelty, innovation) is the most effective.

For a startup, an investment procedure that ensures its development exponentially at the expense of various sources unrelated to the project author and participants of the relevant legal entity that is the form of its implementation is quite effective.

The contract is the determining form of realization of the content of legal personality of a startup, which is appropriately differentiated in the possible areas of its activity.

A startup, as a business entity of the relevant type, is fully identified with the legal personality of an individual entrepreneur, a private enterprise, a limited liability company or even a structural unit of a certain business entity.

It is proved that the organizational and legal form of a startup is mostly implemented through one of the types of entrepreneurial companies, where priority is given to those that limit the contributions of participants. At the same time, if a startup project is implemented within a structural unit of a legal entity, the latter may not be an entrepreneurial company.

Key words: startup, innovation activity, investment activity, intellectual property, copyright, legal forms of startup registration, contractual relations.

Постановка проблеми. Сучасність суспільного буття безпосередньо пов'язана з інформацією різного роду, що є визначальною ознакою інформаційного суспільства, де відомості різного роду у надзвичайно широкій варіації виступають засобом до задоволення низки потреб у тій чи іншій сфері прояву приватних чи публічних інтересів. При цьому, як свідчить економічний досвід розвитку найбільш вдалих проєктів, вагомим засобом до досягнення такого результату є використання інноваційних інструментів в організації функціоналу системи заходів, які опосередковують досягнення визначеної цілі. Серед останніх провідні місця займають стартапи.

Дослідження світового рейтингу стартапів свідчить, що в числі перших позицій знаходяться проєкти, пов'язані з обробкою інформації різного роду, за допомогою нейромережових інструментів та інших розробок в сфері інформаційних технологій, які поєднують засоби моделювання та інші методи опрацювання даних різноманітної природи. Відповідним чином, в українському варіанті такого рейтингу в межах першої десятки продуктів представлені інноваційні інформаційно-технологічні проєкти, які прямо або опосередковано пов'язані з використанням штучного інтелекту та (або) програмного продукту в якості засобів до вирішення задач різноспектрового характеру суспільного буття [1]. Тобто, зміст стартапів безпосередньо пов'язаний з ІТ-сферою, що потребує з'ясування їх природи та встановлення місця в межах даного роду правовідносин, у тому числі під кутом зору впровадження різних інформаційно-технічних продуктів в ту чи іншу сферу суспільного буття, серед них і результатів інтелектуальної, творчої діяльності.

Саме тому виникає потреба вивчення сутності стартапу як учасника ІТ-відносин у соціально-економічній та правовій площині, де відображено риси правового статусу суб'єкта і правового режиму об'єкта відповідних відносин, використовуючи наявні наукові дослідження та положення чинного законодавства у даній сфері.

Стан опрацювання цієї проблематики характеризується досить широким колом проведеної наукової роботи, перш за все, у розрізі економічного підтексту (Н.Б. Демчишак, О.М. Левчук, К.І. Оксенюк, Д.І. Опря, Є. Чазов). Однак не менш значимими є напрацювання щодо юридичної природи стартапів у контексті інноваційної (Ю.В. Георгієвський, С.В. Глібко, О.В. Корнух, Л.В. Маханько) та правосуб'єктної сутності (К.О. Бояринова, А. Зеліско, К.О. Копішинська, Т. Соломка).

Вочевидь, зазначені напрацювання свідчать про актуальність дослідження природи стартапу, зокрема як учасника ІТ-відносин, що буде більш прискіпливо досліджено у даній роботі.

Метою статті є вивчення природи правосуб'єктності стартапу як учасника ІТ-відносин з огляду на наявні наукові напрацювання та положення чинного законодавства.

Виклад основного матеріалу. До природи стартапу як соціальної категорії є декілька підходів, переважна сутність яких безпосередньо відтворена у економічній площині. Зокрема, пропонується сприймати стартап в якості форми організації підприємницької діяльності, яка віднаходить розвиток у певній ідеї, плані її просування на ринку, стратегії розвитку компанії та поєднує при цьому оптимальне (обмежене) використання ресурсів [2, с. 104-105]. Першопочатківець серед дослідників та впровадження моделей стартапу Стив Бланк у своїй роботі детермінує стартап в

якості тимчасової організації, яка використовується для пошуку повторюваної та масштабованої бізнес-моделі [3, с. 18]. В межах Web-resource StartupRanking стартап визначений як організація з високою інноваційною компетенцією й сильною технологічною базою, яка наділена здатністю до прискореного зростання в економічному вимірі й зберігає незалежність у часі з максимальним строком реалізації до 10 років [4].

Згідно Положення щодо конкурсного відбору проєктів для державного стимулювання створення і використання винаходів (корисних моделей) та промислових зразків, затвердженого наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 12 грудня 2018 року № 1879, стартап визначений як проєкт, пов'язаний зі створенням та/або використанням винаходів, корисних моделей, промислових зразків, ноу-хау та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності. Системно-структурний аналіз нормативних приписів зазначеного положення свідчить про сприйняття стартапу саме як різновиду проєкту, який по суті є формою інноваційної діяльності, яка може бути реалізована зі створенням для цієї мети певного господарюючого суб'єкта, в межах вже існуючого господарюючого суб'єкта або ж шляхом укладення та реалізації змісту договору про спільну діяльність з відповідною інвестиційною метою. При цьому варто звернути увагу, що розширене тлумачення змісту словосполучення «та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності» цілком має поширення на інші види результатів інтелектуальної, творчої діяльності, у тому числі об'єкти авторського права. До речі, останні можуть бути представлені також у змісті прямо визначених даним нормативним актом об'єктах права інтелектуальної власності, наприкладі промислових зразків, торговельних марок тощо.

За іншим підходом стартап сприймається як елемент національної інноваційної системи, що відрізняється відповідною правосуб'єктністю в межах зазначеного виду діяльності. При цьому стартап, як суб'єкт господарської діяльності відповідного виду, цілком отожднюється з правосуб'єктністю фізичної особи-підприємця, приватного підприємства, товариства з обмеженою відповідальністю або, навіть, структурним підрозділом певного господарюючого суб'єкта [5, с. 66–74]. Така позиція цілком узгоджується з дефініцією інноваційної діяльності як такої, що спрямована на використання і комерціалізацію результатів наукових досліджень та розробок і зумовлює випуск на ринок нових конкурентоздатних товарів і послуг, яка міститься у ст. 1. Закону України «Про інноваційну діяльність». Наведене визначення інноваційної діяльності вигідно вирізняється, під кутом висловленого, від змісту ст. 325 Господарського кодексу України, яка мову веде про довгострокові науково-технічні програми та науково-технічні досягнення у змісті подібної діяльності. Разом з тим, довгостроковість для стартапу має досить обмежене використання з огляду на його досить нетривалий операційний (виробничий) цикл, що детермінує його природа серед інших форм інноваційності. Більше того, викладені риси стартапу як інноваційного продукту також корелюють зі змістом ст. 16 Закону України «Про інноваційну діяльність», де інноваційним підприємством визнається підприємство (об'єднання підприємств) за умови, що питома вага (більше ніж 70 відсотків) його продукції в грошовому еквіваленті є саме інноваційні продукти і (або) інноваційна продукція.

Оскільки інноваційний продукт у всіх його варіаціях згідно ст. 14 розглянутого закону є реалізацією (впровадженням) об'єкта інтелектуальної власності (винаходу, корисної моделі, промислового зразка, топографії інтегральної мікросхеми, селекційного досягнення тощо), забезпечує підвищення науково-технічного і технологічного рівня, наділений новизною вищими техніко-економічними показниками, то його створення в питомій вазі в період існування інформаційного суспільства покликане відтворити відповідні здобутки саме в ІТ-сфері, що і пояснюється наведеною вище статистикою виникнення та розвитку стартапів. Подібне цілком слушно має бути відтворене й щодо сутності інноваційної продукції у змісті діяльності стартапів.

З позиції розгляду стартапу в якості форми підприємницької діяльності пропонується детермінація наступних його ознак: 1) висока здатність до адаптації; 2) висока вірогідність досягнення поставлених інноваційних цілей, орієнтованих на потреби ринку; 3) мінімальні витрати ресурсів з боку авторів стартапу; 4) висока швидкість реалізації проєкту; 5) максимальна ефективність від реалізації проєкту у контексті співвідношення здійснених затрат та отриманих вигід; 6) здатність такого проєкту до масштабування шляхом його повторення та розширення; 7) короткий цикл операційної діяльності в межах проєкту. При цьому передумовою до реалізації такої форми інвестиційної та підприємницької діяльності пропонується визнавати потребу у ефективному та оперативному впровадженню інноваційного проєкту на протигагу більш ємкому та тривалішому періоду реалізації його в межах діяльності великих корпорацій [6, с. 27].

В частині притаманності стартапу такої риси, як висока вірогідність досягнення поставлених інноваційних цілей, орієнтованих на потреби ринку, то висловлюється думка стосовно високої вірогідності фіаско такого проєкту на ранніх етапах, що розширено тлумачиться як «перманентна невизначеність, відсутність стабільності, великий ризик провалу вже на ранніх етапах» [7, с. 8]. Поєднання та аналіз дещо суперечливих думок щодо розглянутої ознаки стартапу свідчить про те, що ризик «провалу» проєкту дійсно наявний, оскільки маємо справу з різновидом підприємницької діяльності, якій притаманний підвищений ризик як в частині досягнення результату, так і формування оптимального співвідношення витрачених ресурсів й отриманих результатів задля реалізації проєкту. Разом з тим, у порівнянні з іншими формами інноваційної діяльності комплексне поєднання засобів досягнення поставленої цілі та ймовірності формування визначальних рис стартапу (оперативність, обмеженість ресурсами, новизна, інноваційність) є найбільш ефективним. Тому, все таки, у контексті характерної ознаки стартапу варто говорити про високу вірогідність його реалізації з огляду на витребуваність суспільством з урахуванням його визначальних рис.

Існує позиція, що головною ознакою стартапу серед наведених вище є його інноваційність та новизна, які ототожнюються у сенсі здійснення підприємницької діяльності в певній сфері суспільного буття [8, с. 16]. Вочевидь, з огляду на викладене така думка має бути цілком підтриманою, однак з такими зауваженнями. Інноваційність як діяльність, що спрямована на використання і комерціалізацію результатів наукових досліджень та розробок і зумовлює випуск на ринок нових конкурентоздатних товарів і послуг, відображає родову рису й решти форм інноваційної діяльності, про що мова йшла вище. Разом з тим, з огляду на класично сформовану структуру стартапу, перш за все, як економічної категорії, варто звернути увагу на відображені саме для цієї форми інноваційної діяльності ознаки, серед яких пріоритетними є оперативний (короткий) виробничий цикл та максимальна ефективність, яка проявляється у двох алгебраїчних показниках: 1) співвідношення витрат до отриманої вигоди (незначні витрати й максимальні вигоди); 2) висока вірогідність досягнення інноваційного результату у порівнянні з іншими формами такої діяльності.

Вирізняльною ознакою стартапу, як зазначено вище, є мінімальний ресурсний вклад учасника (автора) проєкту, однак високий рівень інвестицій через зацікавленість зовнішніх інвесторів проєкту у економічній його сутності та реалізації наведеної алгебраїчної формули. Саме така економічна модель сприяє реалізації проєкту у формі геометричної прогресії на стадії зростання, що поєднує його стадії запуску й розширення, тим самим складаючи інвестиційну природу наведеного явища. За таких умов має зміст диференціація поширеного переліку інвестиційних джерел, серед яких венчурний фонд, бізнес-акселератор, краудфандинг, бізнес-інкубатор тощо [9]. Інвестиційна діяльність у контексті змісту Закону України «Про інвестиційну діяльність» інтерпретується як сукупність практичних дій фізичних та юридичних осіб щодо вкладення різного роду майнових та інтелектуальних цінностей в об'єкти підприємницької та інших видів діяльності, в результаті якої створюється прибуток або досягається соціальний та екологічний ефект. Тобто, фактично інвестиційна складова стартапу є визначальною рисою даної форми підприємницької діяльності, яка забезпечується широким залученням ресурсів різного роду джерел, які є детермінуючими у досягненні визначеного автором проєкту результату.

Слушною є думка, за якою значимим у реалізації стартапу є сукупність функцій, методів, стратегій, засобів щодо розробки та просування на ринок визначеної ідеї проєкту (маркетингу). За таких умов робиться висновок про досить високий відсоток успішної реалізації стартапу за умови вибору найбільш оптимального та ефективного маркетингу [10, с. 114-115]. Тобто, вочевидь, як саму юридичну особу, її організаційно-правову форму, так і межі її правосуб'єктності, зміст останньої, форми її реалізації необхідно теж відносити до того соціально-економічного та правового інструменту, який забезпечує досягнення поставленої в рамках проєкту мети.

На подовження викладеного пропонується сприймати стартап як недавно створену компанію, яка являє інноваційну форму здійснення підприємницької діяльності, що наділена обмеженими ресурсами й планує реалізувати таку правосуб'єктність на ринку [11, с. 122]. Тобто, серед іншого зосереджується увага на таких розрізняльних рисах як короткий період існування та закладення у зміст установчих документів такого виду інноваційної діяльності, що окреслює гіпотетичний характер наведеної форми інноваційності шляхом детермінації відповідної мети. Вочевидь, необхідно апелювати до такого міркування, оскільки немає потреби звужувати форму та зміст інноваційної діяльності у площині діяльності стартапу. Також визначення гіпотетичних прагнень в межах установчих документів, які стосуються комерціалізації та впровадження результатів ін-

телектуальної, творчої діяльності й інших науково-технічних досягнень в межах стартапу, може бути доцільним тільки у випадку, коли маємо справу зі спеціальною правосуб'єктністю юридичної особи, яку уособлює розглянутий вид інноваційної діяльності. Водночас, зазначені риси мають бути цілком сприйнятими у змісті та формах, що уособлюють правосуб'єктність юридичної особи, а саме в рішеннях органів управління та договірній практиці такого стартапу як суб'єкта. Більше того, саме договір є визначальною формою реалізації змісту правосуб'єктності стартапу, що відповідним чином диференціюється у можливих напрямках його діяльності. При цьому посеред договірних форм реалізації правосуб'єктності стартапу у літературі не безпідставно виокремлюється авторський договір, який виступає одночасно в якості фундаментальної правової підстави врегулювання відносин між автором проєкту (твору) та засновниками стартапу [12, с. 396-397].

Ну, і нарешті, щодо організаційно-правової форми стартапу, то варто згадати І.М. Кучеренко, яка на підставі аналізу наявних напрацювань організаційно-правовою формою юридичних осіб назвала видову характеристику юридичних осіб, в основі виділення якої лежить визначена приписом законодавства сукупність певних ознак, що створюють підстави вирізняти одну юридичну особу від іншої у зовнішньому прояві. При цьому до істотних ознак, які відмежовують різні організаційно-правові форми, вона відносить наявність чи відсутність об'єкта права власності засновників та вид відповідальності або право учасників на отримання майна після ліквідації юридичної особи й покладення на таких майнових обов'язків. При цьому мета, вид, способи здійснення мети, особливості формування та розпорядження майном юридичної особи, на її думку, ні в якому разі не можуть братись за ознаку виділення тієї чи іншої організаційно-правової форми як такі, що за своєю сутністю не є цивільно-правовими. Вказане узгоджується з думкою, що окремі ознаки юридичних осіб характеризують їх організаційно-правову форму, а окремі – відображають специфіку їх діяльності [13, с. 12-16]. Разом з тим, пропонується виділення трьох організаційно-правових форм стартапу як різновиду інноваційної діяльності: ФОП, приватне підприємство, товариство з обмеженою відповідальністю (ТОВ) [12, с. 395-396]. Вочевидь, з урахуванням викладеного, коректніше буде сприймати такі форми саме як види стартапу, а не організаційно-правові форми юридичної особи. Разом з тим, необхідно розширити такий перелік, однак з огляду на природу решти організаційно-правових форм юридичних осіб та особливостей прояву проаналізованих вище ознак стартапу.

Обмеженість запропонованих форм стартапу лежить в площині обмеженості ресурсів засновників та пріоритетності маркетингових інструментів у реалізації проєкту й досягнення ним визначених цілей. Так, на підтримку саме ТОВ в якості організаційно-правової форми юридичної особи, що за природою відповідає сутності стартапу, висловлюються такі переваги: обмежена відповідальність лише вкладками учасників, простота розподілу прибутку між учасниками товариства; необмеженість кількості засновників різного походження. До того ж виділяються й певні недоліки стартапу у формі юридичної особи, представленої ТОВ [5, с. 182-184]. За результатами дослідження досвіду зарубіжних країн щодо діяльності стартапів у формі юридичних осіб доречним є висновок з приводу втілення саме зазначеної моделі реалізації стартапу на початковому етапі реалізації проєкту [5, с. 182-184].

Під кутом організаційно-правової форми юридичних осіб, в яких може бути реалізовано стартап, висловлюються думки щодо пріоритетності саме підприємницьких товариств через підприємницьку сутність реалізації такого проєкту [8, с. 18-20]. Водночас, підприємницька діяльність і інноваційна діяльність у формі стартапу іноді розмежовуються як різні підходи до бізнесу [15, с. 162-163]. Така думка спростовується висловленими вище міркуваннями щодо поширеного переліку форм стартапу, яка може здійснюватись в рамках договору, створеної (існуючої) юридичної особи або її структурного підрозділу. Подібне міркування відтворене й у наукових напрацюваннях [10, с. 115].

Висновки. За наслідками проведеного дослідження висловлена думка, що стартап є однією з форм інноваційної діяльності, для якої вирізняльними є риси оперативного виробничого циклу та максимальної ефективності (співвідношення витрат до отриманої вигоди, висока вірогідність досягнення інноваційного результату у порівнянні з іншими формами такої діяльності). У порівнянні з іншими формами інноваційної діяльності комплексне поєднання засобів досягнення поставленої цілі та ймовірності формування визначальних рис стартапу (оперативність, обмеженість ресурсами, новизна, інноваційність) є найбільш ефективним.

Для стартапу досить ефективною є процедура інвестування, яка забезпечує його розвиток у геометричній прогресії за рахунок різних джерел, не пов'язаних із автором проєкту і учасниками відповідної юридичної особи, яка є формою його реалізації.

Договір є визначальною формою реалізації змісту правосуб'єктності стартапу, що відповідним чином диференціюється у можливих напрямках його діяльності.

Стартап, як суб'єкт господарської діяльності відповідного виду, цілком ототожнюється з правосуб'єктністю фізичної особи-підприємця, приватного підприємства, товариства з обмеженою відповідальністю або, навіть, структурним підрозділом певного господарюючого суб'єкта.

Доведено, що організаційно-правова форма стартапу в переважній частині реалізується посередництвом одного з різновидів підприємницьких товариств, де пріоритет надається таким, які обмежують вклади учасників. Водночас, у випадку, коли проєкт стартапу реалізується в рамках структурного підрозділу юридичної особи, то остання може і не відноситись до підприємницьких товариств.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Startup Ranking. 2025. URL: <https://www.startupranking.com/what-is-a-startup>.
2. Оксенюк К.І. Розвиток стартапів в Україні. *Економічні науки: збірник наукових праць Луцького національного технічного університету. Серія "Регіональна економіка"*. Випуск 16 (63). Луцьк : IBV Луцького НТУ, 2019. С. 102–107.
3. Blank S., 2013. The startup. Owner's manual, translation from English. Moscow: Alpina Publisher, 485 p.
4. What is a startup? URL: <https://www.startupranking.com>.
5. Учасники національної інноваційної системи: інституційно-функціональний аналіз в праві: монографія. За заг. ред. С.В. Глібка, Ю.В. Георгієвського. Харків: Право, 2018. 270 с.
6. Корнух О.В., Маханько Л.В. Стартап як прогресивна форма інноваційного підприємництва. *Інвестиції: практика та досвід*. 2014. № 23. С. 26–30.
7. Демчишак Н.Б. Стартап-екосистема: інституційні та фінансові аспекти стимулювання розвитку в Україні. *Інвестиції: практика та досвід*. 2021. № 13-14. С. 5–13.
8. Зеліско А., Соломка Т. Стартап-компанії в Україні: правове підґрунтя. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: збірник наукових статей*. 2021. № 57. С. 13–25.
9. Давиденко Н.М., Волков А.Ю. Війна в Україні: криза інноваційних стартапів. *Економіка та суспільство*. 2022. Випуск 38. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-38-55>.
10. Полякова Т.І. Стартап, як механізм оптимізації співпраці мистецьких та юридичних вузів в культурологічному аспекті. *Молодий вчений*. 2023. № 9 (121). С. 112–115.
11. Чазов Є. Стартап як нова форма ведення бізнесу. *Наукові праці Національного університету харчових технологій*. 2013. № 52. С. 122–128.
12. Бояринова К.О., Копішинська К.О. Особливості законодавчого регулювання діяльності стартап-компаній в Україні. *Економічний вісник НТУУ «КПІ»*. 2017. № 14. С. 393–398.
13. Кучеренко І.М. Організаційно-правові форми юридичних осіб приватного права. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. 328 с.
14. Завадська А.Т. Правові аспекти підтримки стартапів в балтійських державах. *Конституційні засади розвитку інноваційного суспільства: зб. наук. пр. за матеріалами інтернет-конференції, 25 червня 2021 року*. Харків: НДІ ПЗІР НАПрН України, 2021. С. 142–150.
15. Левчук О.М., Опря Д.І. Стартап як форма підприємницької діяльності: методика просування Customer Development. *Обрії друкарства*. 2023. № 1(13). С. 158–170.